

عناصر معماری پایدار در باغ سیف الدوله شهرستان ملایر

مجید ساریخانی

استادیار گروه باستانشناسی دانشگاه شهرکرد

sarikhanimajid@yahoo.com

چکیده

باغ ایرانی از سابقه‌های دیرینه در معماری ایران برخوردار است و قدمت آن به پیش از اسلام (باغ‌های پاسارگاد دوره هخامنشی) می‌رسد. این پژوهش به عناصر پایدار در معماری باغ ایرانی در دوره قاجار (باغ سیف الدوله شهرستان ملایر) پرداخته است. سوال پژوهش این است که عناصر معماری شکل دهنده باغ سیف الدوله کدام است؟ و فرضیه تحقیق مبتنی بر آن است که معماری باغ سیف الدوله به تاثیرپذیری از سنت باغ سازی رایج در اواسط دوره قاجار و به تاثیر پذیری از عناصر پایدار معماری ایرانی شکل گرفته است. روش تحقیق توصیفی و تحلیلی همراه با بررسی میدانی بوده است. نتیجه تحقیق بیانگر آن است نظام شکل گیری باغ ایرانی در طی دوره های مختلف مبتنی بر دیدگاه‌های دین اسلام و فرهنگ ایرانی و تاثیر پذیری از سنت باغ سازی قبل از اسلام ایران (متاثر از دین زردشت) می باشد و دو عنصر مهم پایدار معماری ایرانی یکی پرهیز از بیهودگی و دیگری درونگرایی در طراحی باغ سیف الدوله رعایت شده است.

واژگان کلیدی: معماری، باغ ایرانی، سیف الدوله، ملایر، عناصر پایدار.

۱- مقدمه

کاربرد مفاهیم پایداری در معماری، میحی تازه را به نام معماری پایدار یا معماری اکولوژیکی و یا معماری زیست محیطی که همگی دارای مفهوم یکسان و معماری سازگار با محیط زیست می باشند را مطرح می نماید (گرچی و یاران، ۱۳۸۹: ص ۴۵). یکی از آثار معماری ایرانی که پیوند تنگاتنگی با محیط زیست مناطق مختلف ایران دارد و شکل گیری و پایداری آن در هر منطقه ای به تاثیرپذیری از شرایط زیست محیطی است، معماری باغ است.

ساخت باغ در کشور ما سابقه‌ی دیرینه‌ای دارد و کاخ کوروش هخامنشی در پاسارگاد در میان باغی چهارگوش با دیوارهایی بلند قرار داشت که دارای جوی‌های سنگی و حوضهای متعدد بود در دوره‌های بعد بخصوص باغ‌های ساسانی و دوران اسلامی ویژگی‌های هندسی را رعایت کرده اند؛ و هر باغ معمولا دارای عمارتی بود (اواساتلنی، ۱۳۸۷: ص ۱۷) و در تمام دورانها بخصوص دوره اسلامی مورد توجه بوده است؛ باغ ایرانی همراه با پیشرفت تمدن و فرهنگ پارسیانی که در ایران استقرار یافتند به تدریج شکل گرفته است، دستیابی به نظم حاکم بر باغ ایرانی از زمان طولانی و همراه با تحولات تمدن و شکل‌گیری فرهنگ ایرانی حاصل شده است گرچه این نظم مبتنی بر دیدگاه های دقیق نمادین و تمثیلی نشأت گرفته از دین زرتشت و سپس اسلام و فرهنگ ایرانی بوده است؛ اما واقعیت آن است که بیشتر باغها توسط شاهان، حاکمان، متمولین و...

برای ایجاد شرایط زندگی برتر و متمایز از مردم شناخته شده است. در قرآن کریم به موازات آیات بسیاری که در توصیف بهشت آمده است و بهشت های دنیوی و زیبایی های طبیعت را نیز بر شمرده، آنها را ناپایدار دانسته و انسان را از دل بستن به آنها بر حذر داشته است (پیرنیا، ۱۳۷۱: ص ۲۸۵ و ۲۸۶). به طور کلی باغ ها یا جنبه خصوصی داشته اند که فقط شخص حاکم و بنیان گذار آن می توانسته از آن استفاده نماید یا جنبه عمومی داشته و استفاده از آن برای عموم آزاد بوده است.

سنت باغسازی ایران تا اواخر دوره قاجاریه ادامه داشت؛ اما از آن دوره به بعد، فضاهای سبز موجود در شهرها به دلیل عدم توجه در بهره گیری از این سنت نیکو (رعایت اصول باغسازی ایرانی) و روی آوردن به تقلید از غرب و احداث پارکهای بی ثمر و کم درخت از ایجاد سایه بر سر شهرنشینان ما عاجز هستند چه رسد به تصفیه هوا و کاهش آلودگی صوتی و این همه مخارج هنگفتی که حاصل شده است با حداقل عواید (داراب و انصاری، ۱۳۷۴: ص ۳۸). هدف این پژوهش بررسی باغ سیف الدوله و عناصر معماری پایدار آن است این باغ در شمال شرقی ملایر و در دامنه کوه گرمه واقع شده است و قدمت آن به اواسط دوره قاجار می رسد. این مجموعه شامل باغ، مسجد، حمام، مقبره و قلعه و حصار محاط بر باغ است. هم اکنون باغ، مسجد و مقبره و قسمتی از حصار و برج قلعه باقیمانده است. مدرسه و حمام آن تخریب شده و اثری از آن باقی نمانده است.

سوال پژوهش این است که عناصر معماری شکل دهنده باغ سیف الدوله کدام است؟ فرضیه تحقیق مبتنی بر آن است که معماری باغ سیف الدوله به تاثیرپذیری از سنت باغ سازی رایج در اواسط دوره قاجار و به تاثیر پذیری از عناصر پایدار معماری ایرانی شکل گرفته است و روش تحقیق توصیفی و تحلیلی و همراه با بررسی میدانی بوده است.

۲- پیشینه تاریخی شهر و توسعه ی شهری ملایر

ملایر قبل از دوره ی قاجار دهستان بوده است و مرکزیت دهستان با بنیانگذاری سلسله های مختلف ایران در دوران اسلامی نظیر سلجوقی، ایلخانی، تیموری و زندیه تغییر پیدا کرده است. قدیمی ترین منبع مکتوبی که از ملایر تحت عنوان دهستان نام برده است؛ کتاب نزه القلوب حمدالله مستوفی قزوینی است، این کتاب در قرن هشتم ه. ق. به نگارش در آمده و ملایر را یکی از نواحی سه گانه نهایند ذکر کرده است و در این کتاب آمده که نهایند از اقلیم چهارم است و همچنین توضیح داده که «شهری در وسط و هوایش معتدل و آبش از کوه الوند می آید و درو باغستان بسیار است و زمینی مرتفع دارد و مردم آنجا اگرادند و بر مذهب شیعه اثنی عشریند، غله و انگور نیکو بود و پنبه اندکی، ولایتش صد پاره دیه است و به سه ناحیه ملایر و اسفیدهان و جهوق...» (مستوفی قزوینی، ۱۳۶۲: ص ۷۴). نظامی گوید:

صاف و شیرین چو شهد راوندی خوشتر از شیره نهایندی

گویا در عصر نظامی، ملایر از توابع نهایند بوده است (قزوینی، ۱۳۷۳: ص ۴۴۱). «... و محال، ملایر در جنب این محال واقع است و چون صاحب آثار البلاد در کتاب خود، احوال آن محال را ذکر نکرده مترجم معروض می دارد که محالی است وسیع، غله بسیار دارد و انگور بسیار خوب در آنجا بعمل آید و شیره آن ولایت چنان باشد که در جمیع ایران، بلکه در جمیع روی زمین چنان شیرهای بعمل نیاید.»

امان از یاد دوشاب ملایر که آرد آب در کام جلایر

و معدن سرب نیز در قریه موسوم به ارزان فوت بوده. مترجم خود از سنگهای آنجا آورده و شکسته و از میان ایشان، سرب بیرون آورده بوده. از شخص موثقی شنید که گفت: درویشی از کوههای ملایر و توپسکان سنگی آورد نرم که نقره و معدن طلق در کوههای علی آباد و آن محال بسیار است؛ و هندوانه دیمی در کمال لطافت در ملایر بعمل آید (قزوینی، ۱۳۷۳: ص ۴۴۱ و ۴۴۲). ملایر در دوره قاجار و همزمان با سلطنت فتحعلی شاه تبدیل به شهر شد لازم به ذکر است که ایران در دوره ی فتحعلی شاه قاجار شاهد توسعه ی چشمگیری در ایجاد شهرهایی مانند سلطان آباد (اراک)، تهران، ملایر (دولت آباد) و ... است. تمرکز اصلی ملایر در اوایل دوره قاجار و قبل از سلطنت فتحعلی شاه و احداث شهر دولت آباد، در قلعه زندیه و قریه چوبین بود تا اینکه فتحعلی شاه در هنگام ولایتعهدی اش، مریم خانم، دختر شیخعلی خان زند، را به همسری گزید و فتحعلی شاه در سال ۱۲۱۰ ه. ق. از مریم خانم دارای پسری شد و نام او را شیخعلی میرزا و ملقب به شیخ الملوک نهاد. وقتی شیخعلی میرزا به سن ۱۴ سالگی رسید، مریم خانم از شاه تقاضا کرد که با فرزندش نزد طایفه خود برگردد؛ وی آنها را به ملایر فرستاد و فتحعلی شاه به شاهزاده محمد علی میرزا دولتشاه، والی کرمانشاه، دستور داد تا در مجاور قلعه زندیه، شهری کوچک برای فرزندش، شیخعلی میرزا، بنیاد نهد (صفایی، بی تا: ص ۷). بنای اصلی شهر در زمان دولتشاه از چند قصر و باغ برای شاهزاده و مادرش، تشکیل شده بود که بعد از سپری شدن مدتی

دولتشاه به مرکز احضار شد و شیخعلی میرزا به دستور پدر حاکم ملایر و تویسرکان شد، شیخعلی میرزا به پاس احترامی که به دولتشاه - بنیانگذار ملایر - داشت این شهر را «دولت‌آباد» نام نهاد.

۳- واژه شناسی باغ

واژه پردیس که در همه زبان های زنده و کهنه به صورت فرادس، فردوس، پارادی، پارادیز به معنای بهشت گرفته شده در اوستا به صورت پاییزی دژ و در فارسی باستان پردیس و در فارسی کنونی معرب آن فردوس به کار رفته و نفوذ عمیق آن در زبان‌ها به علت زیبایی افسانه ای باغ های ایرانی بوده است که از دیر زمان در معماری ایران باقیمانده است (پیرنیا، ۱۳۴۶: ص ۲۲). محققین آورده اند که فردوس «معرب واژه پردیس است که خود از واژه پارادید که از واژه ی مادی است ریشه گرفته است» (مجتبایی، ۱۳۵۲، صص ۱۴۹-۱۵۱؛ گذشته، ۱۳۷۸، ص ۶۴). فردوس دو بار در قرآن کریم به کار رفته است در آیه ۱۰۷ سوره کهف و آیه ۱۱ سوره مومنون.

۴- یافته های تحقیق و بحث پژوهش

یافته های تحقیق این پژوهش را مجموعه باغ سیف الدوله تشکیل می دهد. این باغ توسط سیف‌الدوله (نوه فتحعلیشاه قاجار) در سال ۱۳۰۴ ه. ق. در دوره حکمرانی اش بر ولایت ملایر و تویسرکان احداث گردیده است؛ احتمالاً این باغ به تقلید از شیوه باغ سازی دوره صفوی اصفهان ساخته شده چرا که سیف‌الدوله مدتی را در اصفهان سپری نموده و از نزدیک با شیوه و فنون و آثار معماری صفویه آشنا شده است؛ این مساله به عنوان یک عامل در باغ سازی ملایر بی تأثیر نبوده است؛ همانطور که چهارباغ اصفهان در زمان شاه‌عباس گردشگاه و تفریحگاه عمومی بوده است باغ سیفیه نیز دارای کاربرد عمومی بوده است؛ با توجه به منابع مکتوب، سنت باغ سازی به این روش در معماری قبل از دوره صفوی و قاجار نیز معمول بوده است.

یکی از علل مهم بوجود آمدن باغ سیفیه طبق نظر مورخان به این شرح است (صفایی، بی تا: ص ۳۱):

برای اولین بار که در سال ۱۳۰۴ ق. سیف‌الدوله حاکم ملایر شد و در آن زمان ملایر شهرستان جدید التاسیسی بود و فاقد امکانات رفاهی لازم. حاج سیف‌الدوله تصمیم گرفت تا پارک و تفریحگاهی را برای مردم ملایر بنا نهد؛ یکی از دلایل دیگر این است که در محل کنونی آرامگاه باغ سیفیه، سیف‌الدوله مشغول برپایی نماز بود و بعد از خاتمه نماز احساس کرد منطقه دارای گرمای زیاد و هوای بدی است و با حالت تأسف رو به اطرافیان خود نمود و گفت در نماز با خدای خود عهد نمودم چنانچه املاک خالصه از طرف دولت وقت فروخته شود در این محل پارکی احداث نمایم مفرح که تفریحگاه مردم گردد و اهالی ملایر از این به بعد از بدی آب و هوا نجات یابند؛ به این نیت ملایر را به قصد تهران ترک نمود؛ اتفاقاً بعد از چندی از طرف دولت وقت اجازه فروش املاک خالصه انتقالی داده شد و اولین قطعه زمین که خریداری شد دهکده ازناو بود که در حال حاضر محل کنونی باغ-پارک است؛ بعد از زدن کلنگ احداث، شرح حالش را برای ناصرالدین شاه ارسال و تقاضا کرد که قصد ایجاد پارکی در شهر ملایر دارد و نام آن پارک ناصری می‌باشد لذا استدعا دارم که از مهندسین ایتالیایی که برای احداث پارک ها و تفریحگاه ها به تهران آمده‌اند یک نفر را به عنوان طراح پارک به ملایر اعزام دارند؛ ناصرالدین شاه ضمن اعلام موافقت در نامه، پارک ملایر را به نام پارک سیفیه خواند؛ بعد از چندی مهندس مذکور به ملایر اعزام و طرح پارک ملایر بوسیله وی تهیه و اجرا شد؛ بعد از احداث پارک، طبیعت نیز با نیت آن مرحوم مساعدت کرده و یکی از پارکهای طبیعی ایران شد و در وصیت‌نامه آن مرحوم آن را به عموم اختصاص داده است و هرگونه تملک شخصی در آن غیر قانونی می‌باشد.

مساحت باغ سیفیه در حال حاضر در حدود ۱۰ هکتار می‌باشد، در این باغ هدف از وجود درختان کهنسال چنار که کاشته شده ایجاد سایه بوده است؛ که این درختان را اصطلاح «پده» یا «بیاخ» می‌گفتند؛ حوضچه‌ها و استخرهای سنگی موجود در این باغ، از آنجایی که طراح آن مهندس ایتالیایی بوده است، تحت تأثیر طرحهای بیگانه واقع شده و از شکلهای صلیبی و بیضی در حوضها استفاده شده است. حال آنکه طرح حوضها در باغهای دوره‌های قبل از قاجار چند ضلعی بوده است؛ از آنجایی که مهمترین مسأله برای حیات بخشیدن به باغ دسترسی به منبع دائمی آب برای سرسبزی آن و همچنین چگونگی رساندن آب به کل باغ می‌باشد. آب مورد نیاز باغ را، سیف‌الدوله با احداث قناتی در ۸ کیلومتری پارک توسط مقنیان یزدی از دامنه کوههای اطراف به محوطه پارک توسط کانالهایی منتقل نمود و آب حاصل شده را توسط جویها و کانالهایی که در

محوطه پارک به طرز زیبایی احداث شده منتقل نمود و درختان و چمنهای موجود در باغ را بدین وسیله آبیاری می کردند؛ در درون باغ یک کوشک در محور اصلی آن ساخته شده که در جلوی آن حوض آبی واقع شده است و در حال حاضر تغییر و تحولاتی در بنای کوشک مورد نظر انجام داده اند (ساریخانی، ۱۳۸۱: ص ۹۶).

مجموعه باغ سیفالدوله به علت حملات اشرار دارای حصار و چهار برج در چهار گوشه آن بوده است که هم اکنون بقایایی از دیوارهای حصار باغ که با خشت و گل ساخته شده، دیده می شود؛ از چهار برج آن؛ یک برج قلعه گونه‌ای باقیمانده است که با خشت و آجر و با پوششی از کاه گل ساخته شده است و پوشش سقف آن چوبی است و در بدنه برج سوراخهایی برای دیده‌بانی و محل تیراندازی به سوی اشرار دیده می شود؛ این برج متصل به خانه‌ای است که در حال حاضر مسکونی می باشد و اجازه ورود برای بررسی داخل بنا از طرف مالک آن داده نمی شود و این مشکل بزرگی است که این معضل حتی در خانه‌های قدیمی شهرستان ملایر قابل ملاحظه است.

مجموعه پارک ملایر چندین بار مورد حمله و تهاجم قرار گرفته است از جمله اینکه در سال ۱۳۲۹ ه. ق. که سالارالدوله قیام و کردستان و لرستان را تصرف کرد و به همدان آمد؛ سیفالدوله متهم به طرفداری سالارالدوله شد و به دستور مرتضی قلیخان بختیاری، مصمصام حاکم ملایر و امیر مفخم حاکم بروجرد که از نبرد سالارالدوله به ملایر گریخته بود، مجموعه باغ مورد حمله قرار گرفت و بعد از یک جنگ دو روزه پارک به تصرف سواران بختیاری در آمد؛ پارک و مردم ملایر در این حادثه‌ها، غارت‌زدگی و صدمات زیاد دید (صفایی، بی تا: ص ۵۴ و ۵۵). بعد از مدتی که سالارالدوله از قوای دولتی و بختیاری در حوالی ساوه شکست خورد و منهزم شد؛ امیرزاده و سیفالدوله هر دو از حکومت اراک و ملایر معزول شده و از طرف ارکان حرب به جرم همکاری با سالارالدوله و قیام علیه مشروطه تحت تعقیب قرار گرفتند؛ پارک ملایر بار دیگر به غارت رفت و املاک سیفالدوله در تهران توقیف شد؛ سیفالدوله در سال ۱۳۳۶ ه. ق. چندی دیگر حاکم ملایر بوده است و در سال ۱۳۳۹ ق. به جوار رحمت الهی پیوست و مقبره او در حال حاضر بر روی تپه مناجات زیارتگاه دوستداران افراد خیر و نیکوکار که در راه توسعه و آبادانی این مرز و بوم کوشیده‌اند می باشد.

۴-۱- سیف الدوله و معماری پایدار مقبره ی او

جا دارد در اینجا مطالبی برای معرفی این فرد خیر و نیکوکار (سیفالدوله) که نقش مهمی در شکل گیری تاریخ و توسعه شهرسازی ملایر در دوره قاجار داشته و چندین سال نیز والی آن بوده است آورده شود:

در کتاب شرح رجال ایران به دو سیفالدوله اشاره شده است (بامداد، ۱۳۶۳)؛ یکی حاج سلطان عبدالمحمد میرزا یا سلطان محمدمیرزا و دیگری سلطان محمد میرزا سیفالدوله که اولی نوه فتحعلی شاه و دومی فرزند سی و هشتم او معرفی شده است.

حاج سلطان عبدالمحمد میرزا یا سلطان محمدمیرزا ملقب به سیفالدوله پسر بزرگ سلطان احمد میرزا عضالدوله فرزند ۴۸ فتحعلی شاه قاجار بود و در شوال ۱۲۹۹ ه. ق. ملقب به سیفالدوله شد؛ سیفالدوله در ماه ربیع‌الثانی ۱۲۸۹ ه. ق. به جای حاجی میرزا ابوالقاسم معین‌الملک که چند ماه پیش در گذشته بود؛ به سمت نیابت تولیت آستان قدس رضوی تعیین شد و تا شعبان ۱۲۹۰ ه. ق. در سمت مزبور باقی ماند؛ سیفالدوله در کتاب سفرنامه؛ تاریخ انتصاب خود را به سال ۱۲۸۸ ه. ق. می داند و می گوید؛ برحسب امر اعلی حضرت شاهنشاهی تولیت و خدمت آستانه مقدس حضرت رضا (ع) به این بی‌مقدار مفوض گشت؛ امروز که روز ۲۴ شهرذیحجه الحرام سنه ۱۲۸۸ ه. ق. است که از دارالخلافة طهران عازم ارض اقدس و مشهد مقدس شدم. در ماه سفر سال ۱۳۹۱ ه. ق. سیفالدوله از تولیت آستان قدس برکنار شد و میرزاسعیدخان انصاری مؤتمن‌الملک که وزیر امور خارجه بود به جای وی منصوب گردیده است. سیفالدوله در سال ۱۲۹۸ ه. ق. به سمت ژنرال آجودانی خاصه حضور ناصرالدین‌شاه انتخاب گردید و به سال ۱۳۰۱ ه. ق. بیگلربیگی تبریز و در سال ۱۳۰۵ ه. ق. بجای ابوالقاسم خان نوری، حاکم ملایر، تویسرکان، نهبوند شد و بعد از زیارت مکه به حکمرانی ملایر منصوب گردید. او تا سال ۱۳۰۸ ه. ق. حاکم ملایر بوده است، از یادداشتهای روزانه اعتمادالسلطنه چنین بر می آید که به علت ظلم و ستم به رعایای این مناطق از مقام خود معزول و زندانی گردیده است؛ اما بعدا با دادن رشوه به شاه از زندان آزاد شد و بعد از این مدت بود که او در آبادانی ملایر کوشید و در آنجا باغ بزرگی را احداث کرد و آن را به گردشگاه عمومی اختصاص داد که به پارک سیفالدوله معروف است. سیفالدوله از مریدان مشایخ سلسله صفی علیشاهی بود به همین جهت خانقاه صفی علیشاه را در تهران بنا نمود و مسجدی هم در شمال شرقی خیابان جمهوری اسلامی که به «مسجد اقصی» معروف است از خود به یادگار گذاشت؛ سلطان محمد میرزا ملقب به سیفالدوله در سال ۱۳۰۹ ه. ق. به جای پدر خود «عضالدوله» حاکم همدان شد و چندی بعد نیز معزول گردید و سیفالدوله در سال ۱۳۲۰

ه. ق. حاکم گرگان و در سال ۱۳۲۴ ه. ق. وزیر تجارت و در سال ۱۳۲۶ ه. ق. حاکم خوزستان و در سال ۱۳۲۷ حاکم کرمانشاه شد (سیف الدوله، ۱۳۶۴: صص ۱۷-۱۵). سیف الدوله پایان عمر را در ملایر گذراند و در نهایت در ملایر، کنار پارک و گردشگاه عمومی که احداث کرده بود بر روی تپه مناجات دفن گردید و مقبره ی او هنوز بر روی این تپه پابرجاست که در ادامه به معماری مقبره ی او که به پیروی از عناصر پایدار معماری ایرانی بنا نهاده شده است.

با پرسش ارتباط آشکار بسیاری از معماری اوایل دوره اسلامی ایران با میراث معماری پیش از اسلام شایسته است تأکید نماییم که در روزگار پیش از اسلام هیچ نوع نشانه مهمی از آثار آرامگاهی که مستقل بنا شده باشد، وجود ندارد؛ گور باشکوه کوروش در پاسارگاد استثنایی است؛ هنگامی که اسلام نیز به ایران آمد هیچ سنت آرامگاهی وجود نداشت تا الهامبخش میل مسلمانان برای احداث چنین بناهایی باشد. دو فرضیه برای سنت آرامگاه سازی در ایران که نشان دهنده نفوذ معماری خارجی است نقش سازنده در سیر تحول و توسعه معماری مقبره‌ها شده است؛ یکی از این فرضیه‌ها نقش نفوذهایی را از سوی غرب مطرح می‌کند مثال تأثیر از آرامگاه‌های رومی فرضیه دیگر، تأثیرات اساسی آثاری از دشت‌های هموار واقع در شمال و شرق آسیای مرکزی را به میان می‌آورد؛ با این حساب که مردم ترک نژاد بیابانگرد اندیشه آرامگاه سازی را به سرزمین ایران آورده‌اند و نزدیکی جغرافیایی آنان با ناحیه‌ای که نخستین آرامگاه‌های اسلامی ایران یافت می‌شود، دلیلی قوی برای اثبات این اندیشه است؛ اصطلاحات متداول برای مقبره شامل روضه، گنبد، مشهد، مرقد، آستانه قبر است به استثنای واژه‌های معماری دیگری مانند مکان و بنا یا اصطلاحات ویژه‌ای چون قدمگاه یا امامزاده (کیانی، ۱۳۹۰: ص ۷۱).

در طول تاریخ معماری آرامگاهی ایران، سه نوع پلان اساسی در سنت مقبره‌سازی را می‌شناسیم.

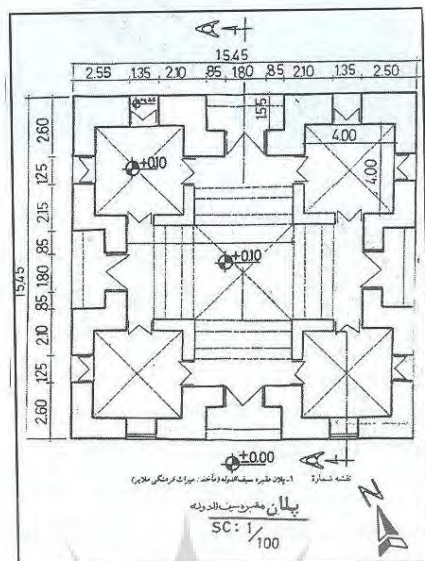
۱. مقبره برجی شکل ۲. مقبره چهارگوش گنبد دار ۳. مقبره‌های چندضلعی.

در یک تقسیم‌بندی دیگر مقابر به دو دسته مذهبی و غیرمذهبی تقسیم می‌شوند. مقبره سیف‌الدوله شهرستان ملایر از نوع مقابر غیرمذهبی و دارای پلانی چهارضلعی است که به نظر می‌رسد چهارضلعی گنبد دار دارای پیشینه‌ی دوگانه‌ای است یک عنصر همان معیار آتشکده ساسانی یا چهارطاق است که چهار روزن محوری یک طرح مربع شکل را شکافته و گنبدی بر فراز آن قرار گرفته است. در اینجا تحول بنا از پیش از اسلام به بنایی اسلامی با ادامه کاربرد مداوم و بی‌وقفه آن تا دوره قاجار و حتی بعد از آن هستیم؛ این مقبره در روی تپه‌ای معروف به تپه مناجات در منطقه پارک ملایر واقع شده است.

در این مقبره علاوه بر قبر سیف‌الدوله؛ قبر امیرالمؤید نوه سیف‌الدوله و هشت قبر دیگر از اعضای خانواده وی در آن جای دارد؛ قبر سیف‌الدوله و امیرمؤید در کف مقبره و هشت تن دیگر بر روی دیوار قرار گرفته‌اند. این بنا در سال ۱۳۰۵ ه. ق. بنا نهاده شده است. مقبره سیف‌الدوله در هر ضلع دارای یک ورودی بزرگ در مرکز ایوان با پوشش طاقی شکل است که طول ایوان ۴ و عرض آن ۵/۱ متر است و دو ورودی کوچک‌تر به طول ۵/۱ متر که با اتاق‌های کوچک واقع در چهار گوشه گنبدخانه راه پیدا می‌کند فقط در ضلع جنوبی است که دارای یک ورودی بزرگ در مرکز ایوان و دو پنجره در طرفین آن می‌باشد و باعث وجه تمایز آن از دیگر اضلاع شده است که طول اضلاع مقبره مربعی شکل هر کدام ۴۵/۱۵ سانتی‌متر می‌باشد.

در داخل مقبره علاوه بر اتاق بزرگی در وسط که با پوشش گنبدی است و در زیر گنبد با آجرکاری زیبا و نقوش هندسی رنگی تزیین شده است. دارای ۴ اتاق کوچک مربع شکل به ضلع ۴ متر با پوشش نیم گنبدی بنا شده است که هر کدام با دو ورودی به بیرون راه پیدا می‌کند و با دو ورودی نیز به داخل مقبره ارتباط پیدا می‌نماید یعنی، دو اتاق ضلع شمالی هر کدام دارای ۴ ورودی است و دو اتاق ضلع جنوبی هر کدام دارای سه ورودی و یک پنجره است و در داخل مقبره تابلویی بزرگ که بر روی آن آیه‌ای از قرآن کریم با خطی بسیار زیبا نگاشته شده است جلب توجه می‌کند؛ در داخل مقبره چند عکس و تابلو از سیف‌الدوله و امیرمؤید و افراد خانواده وی مشاهده می‌شود، ضمن دو تابلو از تصویر تمام قد و تصویری از چهره سیف‌الدوله وجود دارد در محوطه مقبره و در ضلع شمالی آن حوض بزرگ دایره‌ای شکلی که از سنگ و با ملات ساروج ساخته شده است و یک حوض تو شکل کوچکی در جنوب حوض دایره شکل واقع شده است، جلب نظر می‌نماید و احتمالاً در گذشته در محوطه اطراف حوض چمن کاری شده بوده است که راه‌هایی سنگ فرش مانند، برای قدم زدن در داخل محوطه چمن کاری شده ایجاد کرده‌اند. این محوطه دارای طرح و نقشه حساب شده و پیچ و خم‌های زیبایی است، متأسفانه به علت دخالت اداره اوقاف شهرستان ملایر؛ بنایی بزرگ‌تر از مقبره به صورت ۸ ضلعی محاط بر مقبره قدیمی ساخته شده است و در اصل مقبره دوره قاجار در داخل و زیر مقبره ۸ ضلعی جدیدی که توسط اداره اوقات ساخته شده قرار گرفته با روندی که اداره مذکور در پیش گرفته، بافت قدیمی محوطه مقبره به کلی از بین خواهد رفت و بافت

جدیدی جایگزین آن خواهد شد؛ که متأسفانه به علت نفوذ زیادی که اداره اوقات از خود نشان داده؛ سازمان میراث فرهنگی نتوانسته مانع از این اقدام شود و حتی خود سازمان میراث فرهنگی نیز از این موضوع به طور دقیق اطلاعی نداشت (ساریخانی، ۱۳۸۱: ص ۹۸).

شکل ۱- پلان مقبره‌ی سیف‌الدوله

۴-۲- مصالح ساختمانی

مصالح به کار برده شده در مجموعه باغ سیف‌الدوله به تناسب معماری بومی و شرایط زیست محیطی که نقش مهمی در پایداری معماری مجموعه در دوره های بعد دارد عبارت بودند از، سنگ، گل، چوب، آجر، خشت، ساروج، کاشی، ملاط گچ می‌باشد و رایج‌ترین اندازه خشت‌ها و آجرها ۵*۲۰*۲۰ سانتی‌متر می‌باشد.

۵- تحلیل عناصر معماری پایدار باغ سیف‌الدوله

مطالعه و بررسی معماری باغ سیف‌الدوله نشان می‌دهد که اولاً نمونه بارزی از اصلاح زمین است چرا که منطقه قبل از احداث باغ لم‌یزرع و دارای هوای گرم و سوزان در تابستان بوده است و از طراوت و سرسبزی بهره‌مند نبوده است. سیف‌الدوله به کمک طراحان و معماران و با بهره‌گیری از فنان سعی در احداث این مجموعه کرد و طراحان از شرایط زیست محیطی منطقه و اطراف آن و با توجه به اینکه در شیب کوه گرمه ملایر واقع شده است استفاده کرده و باغی زیبا را به منصه ظهور رساندند. به نحوی که از پایداری برخوردار بوده و دارای قدمتی بالای ۱۵۰ سال است و هر ساله بخصوص در دهه اخیر بر وسعت درختان و فضاهای سبز اکثاف آن افزوده می‌شود و نقش مهمی در پاکی آب و هوا و زیست محیط منطقه و ... ایفا و آن را در حال حاضر به یکی از گردشگاه‌های طبیعی منطقه غرب ایران تبدیل کرده است. این در شرایطی است که طبق نظر مورخین این قسمت قبل از احداث باغ، شرایط مناسب و فضای زیست محیطی پسندیده‌ای نداشته است و دارای هوای گرمی بوده است؛ ثانیاً در راه اصلاح زمین لم‌یزرع و عمران منطقه پارک، بهترین روش‌های دسترسی به ابزار و مصالح و همچنین مناسب‌ترین راه‌های استفاده از آنها برگزیده شده است و محدودیت منابع و امکانات موجب اهتمام در شناخت قوانین حاکم بر عالم وجود و بالنتیجه بهره‌گیری شده است؛ و در اینجا با شناخت صحیح عناصر طبیعی و ارتباط آنها با یکدیگر و همچنین شناسایی اصول و قوانین حاکم بر آنها و همین‌طور توجه به نقشی که در بقا و تداوم حیات مردمان ایفا می‌نمایند محیط و فضایی متعادل (باغ و پارک) و متناسب با شرایط لازم را برای حیات مردمان منطقه در طول دوره‌های مختلف تاریخی به وجود آورده‌اند (نقی زاده، ۱۳۷۹) گردآوری عناصر طبیعی منطقه بنا به قواعد هندسی مشخص و تلفیق آنها با عناصر ساخته‌انسان یکی از نمونه‌های بارز باغ‌سازی سیف‌الدوله است که مبدع و پایه‌گذار این سنت حسنه ایرانیان بوده‌اند در این باغ‌ها علاوه بر استفاده از عناصر طبیعی و معانی نمادین آنها، از عناصر معماری و از آن مهم‌تر از اصول هنری و هندسی که واجد ارزش‌های فرهنگی و تجلی‌گاه باورهای روحانی و معنوی بوده‌اند و در حد اعلائی استفاده می‌شده است.

چگونگی برخورد با طبیعت و معماری در آن، واکنشی است که هر انسانی در نقاط مختلف کره زمین داشته و خواهد داشت و معماری با ارزش باقیمانده از دوران گذشته نشان دهنده ی چیره شدن او بر عواملی همچون مسائل اقلیمی و ... می باشد. از این روست که ما شاهد معماری بومی گوناگون همساز با اقلیم و فرهنگ در کشورهای مختلف جهان می باشیم که ویژگی های خاص آن منطقه را به تصویر می کشاند (مفیدی و خدابخشی، ۱۳۸۰؛ گرجی مهربانی و یاران، ۱۳۸۹: ص ۴۵) که به عنوان نمونه می توان به معماری باغ ها در ایران اشاره داشت که یک نمونه آن در ملایر تحت عنوان باغ سیف الدوله تجلی یافته است.

یکی از ویژگی های اصلی باغ ایرانی ایجاد امکان تماشای مناظر باغ یا مجموعه ی باغ ها و محوطه های اطراف از ارتفاعی بالاتر بوده است و این امکان تماشا باعث شکل گیری عنصر دیگری در کنار معماری باغ ایرانی تحت عنوان کوشک مطبق و یا برج شده است که سبک معماری و زیبایی شناختی آن در هر منطقه ای از ایران به فراخور شرایط زیست محیطی و مکتب سازنده متفاوت بوده است. این بناها هم در داخل و هم در حاشیه دیواره ی باغ ها یا مجموعه های باغی قرار گرفته است و دیواره های آن چندان از طرح باغ تبعیت نمی کرد و وضعی نسبتاً آزادتر داشت (علائی، ۱۳۸۷: ص ۶۳).

۶- نتیجه گیری

در هر دوره ی تاریخی سازنده بنا با توجه به ضوابط و شرایط حاکم و مصالح در دسترس بیشترین تلاش خود را در بوجود آوردن شرایط آسایش مطلوب برای ساکنان انجام می داد و در دوره ی قاجار، باغ سیف الدوله ملایر دارای تعامل مناسب محیط و طبیعت است؛ و با توجه به اینکه حیات منحصر در محیط پایدار و اقلیم مناسب توسعه و رشد می یابد. طراحان و سازندگان باغ سیفیه عوامل محیطی را شناخته و با ایجاد رابطه صحیح با محیط زیست، امکان تکامل کالبدی و کیفی را فراهم کرده اند. چرا که بقای نسل بشر در آینده وابسته به محیط و طبیعت است. معماری باغ سیف الدوله این رابطه را با گذشت سالیان دراز حفظ کرده و متناسب با آن هر ساله اکناف و اطراف آن در حال رشد و توسعه است و توانسته نیازهای اجتماعی، اقتصادی، تکنولوژیکی، زیبایی شناختی و زیست محیطی را برای ساکنان منطقه فراهم نماید. دو ویژگی عمده معماری این باغ که نقش مهمی در معماری پایدار ایرانی ایفا کرده است، یکی پرهیز از بیهودگی و دیگری، درون گرایی بودن باغ هاست. چرا که در باغ های ایرانی مانند ساختمان ها چیز بیهوده ای در آن نمی ساختند بوته ای بی مورد که در باغ ایجاد کرده باشند دیده نمی شود و محوطه باغ را با حصار و قلعه می پوشیدند و این یک حالت درون گرایی به باغ داده است.

منابع

۱. بامداد، مهدی (۱۳۶۳)، «شرح رجال ایران»، جلد اول، سوم و چهارم، تهران: کتابفروشی زوار.
۲. پیرنیا، محمدتقی (۱۳۴۶)، «فردوس»، مجله هنر و مردم، دوره ۵، شماره ۵۹، شهریور ۱۳۴۶، (صفحه ۲۲ تا ۲۳).
۳. پیرنیا، محمدکریم (۱۳۷۱)، «معماری اسلامی ایران»، تدوین غلامحسین معماریان، تهران: دانشگاه علم و صنعت.
۴. خدابخشی، شهره؛ و سید مجید مفیدی (۱۳۸۰)، «ساخت و ساز پایدار در ارتباط با معماری سنتی ایران»، مجموعه مقالات سومین همایش ملی انرژی ایران، (صص ۶۰۰-۶۱۶).
۵. دیبایی، داراب و مجتبی انصاری (۱۳۷۴)، «باغ ایرانی»، مجموعه مقالات تاریخ معماری و شهرسازی ایران: کنگره ۲، ج ۲، کرمان: سازمان میراث فرهنگی کشور.
۶. ساریخانی، مجید (۱۳۸۱)، «بررسی باستانشناسی مجموعه باغ سیف الدوله ملایر»، فصلنامه فرهنگ همدان، سال هفتم، شماره ۲۷، تابستان ۱۳۸۱، (از ص ۹۵ تا ۹۹).
۷. سیف الدوله، سلطان محمد (۱۳۶۴)، «سفرنامه سیف الدوله»، تصحیح علی اکبر خداپرست، تهران: نشر نی.
۸. صفایی، ابراهیم (بی تا)، «تاریخ ملایر»، [بی جا]: [بی نا].
۹. علائی، علی (۱۳۸۷)، «کوشکهای مطبق در باغ های ایرانی»، گلستان هنر، شماره ۱۱، بهار ۱۳۸۷.
۱۰. قزوینی، زکریا بن محمد بن محمود (۱۳۷۳)، «آثار البلاد و اخبار العباد»، تهران: امیر کبیر.
۱۱. کیانی، محمد یوسف (۱۳۹۰)، «معماری اران در دوران اسلامی»، تهران: سمت.

۱۲. گذشته، ناصر (۱۳۷۸)، «بررسی مفهوم بهشت در اندیشه های دینی»، مجله مقالات و بررسی ها، دفتر ۶۵، تابستان ۷۸، (از ص ۶۳ تا ۷۶).
۱۳. گرجی مهلبانی، یوسف، و دکتر علی یاران (۱۳۸۹)، «راهکارهای معماری پایدار گیلان به همراه قیاس با معماری ژاپن»، نشریه هنرهای زیبا-معماری و شهرسازی، شماره ۴۱، بهار ۱۳۸۹، (از ص ۴۳ تا ۵۴).
۱۴. ماریا، اوا سابتلنی (۱۳۸۷)، «باغ ایرانی: واقعیت و خیال»، ترجمه داود طبایی، گلستان هنر، شماره ۱۲.
۱۵. مجتبیایی، فتح الله (۱۳۵۲)، شهر زیبای افلاطون، تهران.
۱۶. مستوفی قزوینی، حمدالله (۱۳۶۲)، «نزهه القلوب»، ترجمه ی گای لیسترانج، تهران: دنیای کتاب.
۱۷. نقی زاده، محمد (۱۳۷۹)، «رابطه معماری ایران با اصول توسعه پایدار»، فصلنامه هنر، شماره ۴۴، تابستان ۱۳۷۹، (از ص ۶۱ تا ۷۸).

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی